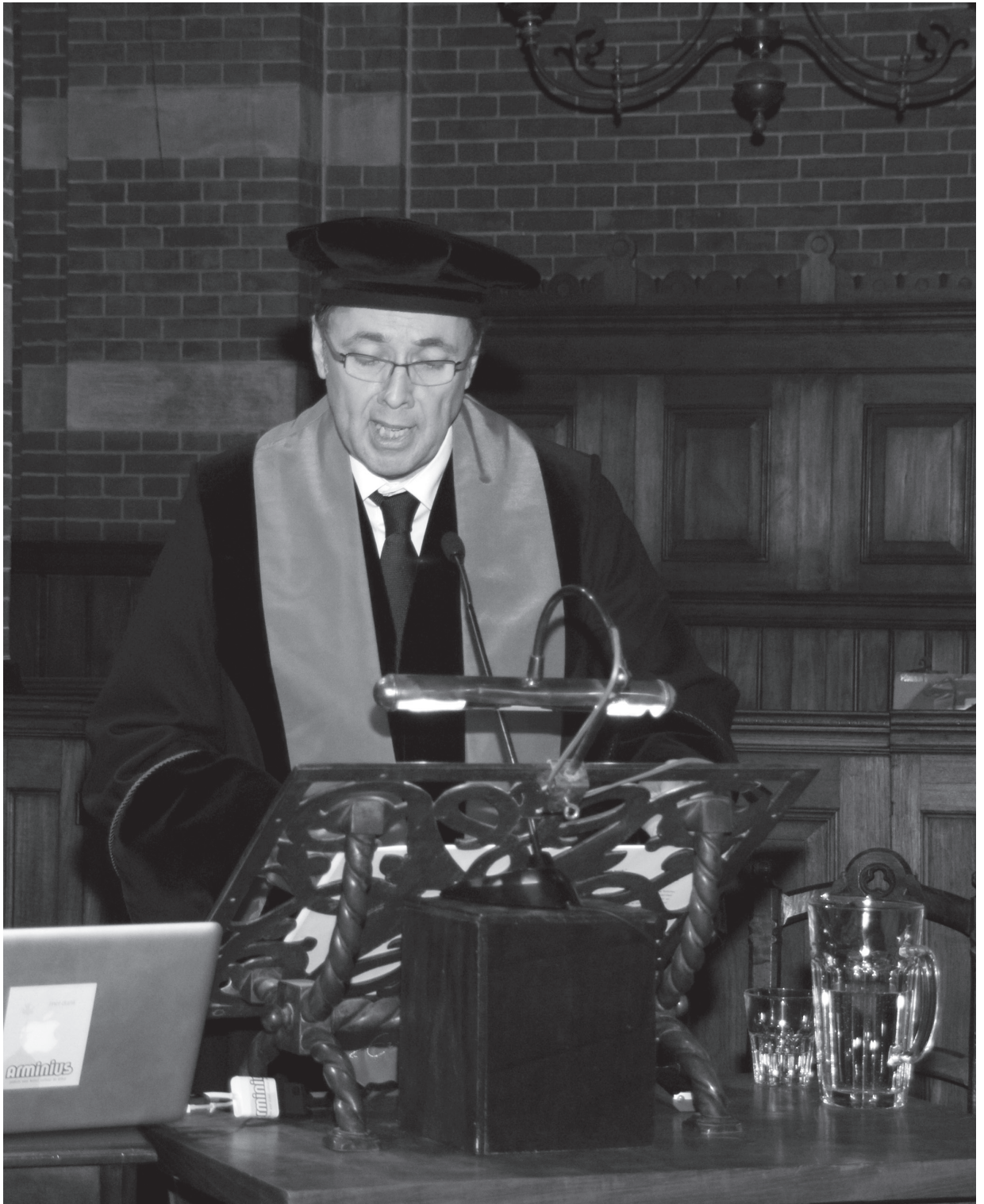

Moderne slavernij of gewoon werk?

Erasmus Universiteit Rotterdam

MODERNE SLAVERNIJ OF GEWOON WERK?

Rede

*uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Migratie, toezicht en criminaliteit aan
de Erasmus Universiteit Rotterdam te Rotterdam
op 2 december 2011*

door

prof. mr. Richard Staring

Boom Juridische uitgevers
Den Haag
2012

Omslagontwerp: Primo!Studio

Opmaak binnenwerk: H&R Communicatieve Vormgeving, Purmerend

© 2012 R. Staring | Boom Juridische uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprerecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-8974-762-4

NUR 823

www.bju.nl

*Mijnheer de Rector Magnificus, mijnheer de decaan, collegae hoogleraren en andere leden van de universitaire gemeenschap. Zeer gewaarde toehoorders, familieleden en vrienden.**

‘De slaaf van de Dappermarkt’ kopte *De Volkskrant* op 14 november 2011. ‘Met valse beloftes haalden zijn ooms hem van Marokko naar Amsterdam. Om de toen 14-jarige Mohammed daar vervolgens jarenlang uit te buiten’. Mohammed zelf zegt: ‘Veel Marokkaanse marktlui en klanten wisten dat ik illegaal was, dat ik werd gedwongen om daar te werken [...] Niemand heeft ooit de politie gewaarschuwd. Ik denk dat de Marokkanen toch vooral met zichzelf bezig zijn, met geld verdienen’ (Stoffelen 2011: 14). In 1998 wordt Mohammed door zijn oom uit het Marokkaanse Rifgebergte naar Amsterdam gehaald, die hem vervolgens jarenlang illegaal in zijn textielzaak laat werken. Mohammed werkt zes dagen in de week, moet het zwaarste sjuwwerk verrichten en krijgt geen salaris. Hij heeft buiten de familie van zijn oom nauwelijks contacten met anderen. In 2009 komt Mohammed in aanraking met de politie en vertelt hoe zijn oom hem uitbuit. De politie gelooft hem niet en Mohammed moet naar een detentiecentrum. Nadat hij een advocaat krijgt toegewezen en aangifte van mensenhandel doet, opent de politie een onderzoek. In afwachting van de uitkomst van het strafproces blijft Mohammed in Nederland (Stoffelen 2011).

Dit fragment bevat alle thema’s die mij voor ogen staan bij de invulling van mijn leerstoel ‘Mobiliteit, toezicht en criminaliteit’. Tijdens deze oratie bespreek ik in de context van internationale migratiebewegingen van en naar Nederland de drie centrale concepten mobiliteit, toezicht en criminaliteit. Ik stel me de vraag hoe en vanuit welk perspectief ik deze drie concepten de afgelopen jaren heb onderzocht en voor de komende jaren ga invullen. Allereerst het concept mobiliteit. Mobiliteit verwijst naar de enorme aantallen toeristen die jaarlijks over de wereld uitzwermen en lokaal allerlei culturele en sociale veranderingen teweegbrengen. Mobiliteit gaat ook over pelgrimages naar Mekka of Lourdes, die miljoenen mensen op de been brengen en een enorme impact op lokale gemeenschappen hebben. Dergelijke tijdelijke vormen van mobiliteit genieten de laatste decennia nauwelijks politieke belangstelling. De aandacht gaat vooral uit naar de mobiele klasse van mensen die zich in Nederland en andere westerse landen willen vesti-

* De auteur wil Henk van de Bunt en René van Swaaningen bedanken voor hun kritische lezing van deze tekst. De tekst van deze oratie is voor wat betreft de beleidsmatige veranderingen tot 1-3-2012 geactualiseerd.

gen en wel in het bijzonder de zogenoemde kanslozen, landlopers, de economische vluchtelingen en illegalen (Cohen 2006: 4-6, Aas 2007). Ik gebruik mobiliteit in deze laatste betekenis, in het bijzonder in de context van internationale migratiebewegingen die onrechtmatig verblijf als uitkomst kunnen hebben. Ik hanteer hierbij ook een migratiesysteem perspectief waarbij de komst, het verblijf en de terugkeer van migranten onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Ik zal mobiliteit ook gebruiken in de betekenis van sociale stijging of daling. Met de term 'toezicht' haal ik de overheid en andere toezichthoudende actoren nadrukkelijk in mijn onderzoeksveld naar binnen. Bovendien biedt het de gelegenheid om het informele toezicht vanuit migranten op geografische en sociale mobiliteit te bestuderen. Ik sluit hiermee ook aan bij het facultaire onderzoeksprogramma 'Veiligheid en toezicht' waar thema's als 'veranderingen in vormen van toezicht' en de 'wisselwerking tussen toezicht en onveiligheid' centraal staan. Criminaliteit zal ik vooral gebruiken in de traditie van een sociaalconstructivistisch perspectief (cf. Oude Breuil 2011).

De geografische en sociale mobiliteit in relatie tot toezicht en criminaliteit met de drie migratiefases van komst – verblijf – terugkeer vormen de ruggengraat van deze oratie. Alvorens met de eerste fase over de komst te beginnen, wil ik enkele begrippen verhelderen. Ik zal regelmatig spreken over illegale vreemdelingen of kortweg illegalen. Ik ben me ervan bewust dat deze terminologie voor velen een negatieve lading heeft. Ik sluit met het gebruik hiervan aan bij de definitie van 'illegaliteit' uit de zogenoemde 'Illegalennota' uit 2004 (TK 29 537-2). Daarin staat illegaliteit omschreven als: 'het verblijf in Nederland van vreemdelingen die niet beschikken over een geldig verblijfsrecht en daarom de plicht hebben Nederland te verlaten' (2004: 4). Achter deze juridische omschrijving van illegaliteit schuilt een grote diversiteit. Illegale vreemdelingen vormen een uitermate heterogene groep in termen van komst, motieven, bindingen, oriëntaties, herkomstlanden en verblijfsintenties. Tot op heden is illegaal verblijf nog niet strafbaar gesteld, maar politici verbinden illegaliteit direct met overlast, onveiligheid en misdrijven als mensensmokkel en mensenhandel.¹

Deze laatste twee concepten behoeven ook enige uitleg. Mensensmokkel verwijst naar het faciliteren van wederrechtelijke binnenkomst, verblijf of doorvoer en is daarmee een misdrijf dat onlosmakelijk verbonden is met internationale migratie. Mensenhandel gaat echter primair

¹ Zie bijvoorbeeld de website van VVD-Tweede Kamerlid Cora van Nieuwenhuizen, woordvoerder Binnenlandse Zaken op de terreinen Integratie, Immigratie en Asielbeleid (www.coravannieuwenhuizen.vvd.nl/illegaliteit_20017).

over uitbuiting en gedwongen arbeid in de prostitutie en in andere arbeidssectoren en de handel in menselijke organen. Voor mensenhandel hoeft dan ook geen enkele landsgrens overschreden te worden (NRM 2010: 28-44, 75).

DE KOMST

De vragen waar ik mij de afgelopen twintig jaar onder verschillende groepen illegale vreemdelingen mee heb beziggehouden waren eenvoudig: hoe motiveren illegale vreemdelingen hun komst, hoe slagen zij er in de context van een restrictief toelatingsbeleid in om zich in Nederland te vestigen, wie helpt hen daar bij, wat staat daartegenover, en in hoeverre is (georganiseerde) misdaad hierbij betrokken?

De Nederlandse Koninklijke Marechaussee sprak in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw over een Ho Chi Min-trail in het bosgebied rondom de huidige grensovergang Oberhausen Beek in Oost-Nederland.² Dit grensgebied tussen Duitsland en Nederland was destijds berucht om het grote aantal Chinezen en Thai dat in de nachtelijke uren illegaal de Duits-Nederlandse grens overstak. Met het Verdrag van Schengen in 1985, waarbij de grenscontroles tussen dertien Schengenlanden tot het verleden behoorden, is er een abrupt einde gekomen aan deze Nederlandse variant van de Ho Chi Minh-trail.

De binnengrenzen van de Schengenlanden zijn nu verplaatst naar de buitengrenzen van de Europese Unie. Het fysieke toezicht op illegale binnenkomst vanuit het zuiden komt nu voor rekening van landen als Spanje, Italië, Griekenland; vanuit het oosten zijn het de nieuwkomers van de Europese Unie zoals Roemenië, Bulgarije, Litouwen en Estland die de grenzen van de Europese Unie bewaken. Nederland is hier als EU-lid bij betrokken. Soms is dat direct, zoals recentelijk bij de ondersteuning van de grenscontrole in de Griekse wateren in het kader van Frontex – het Europees Agentschap voor het beheer van de operationele samenwerking aan de buitengrenzen van de EU-lidstaten. Soms is er sprake van een meer indirecte betrokkenheid. Zo heeft de Europese Unie, dreigend met financiële sancties, enkele jaren geleden Marokko gemaand strenger op te treden tegen mensensmokkelaars die migranten naar Spanje brengen. Dit heeft volgens Amnesty International geleid tot verschillende mensenrechtenschendingen van smokkelaars en

2 De Ho Chi Min-trail was een netwerk van paden, wegen en rivieren dat tijdens de Vietnamoorlog Noord- en Zuid-Vietnam via Laos en Cambodja met elkaar verbond en gebruikt werd om wapens te smokkelen.

illegale migranten door de Marokkaanse autoriteiten. Ook heeft het ervoor gezorgd dat mensensmokkelaars hun routes naar het zuiden hebben verplaatst. Niet langer meer zijn de Straat van Gibraltar of de Spaanse enclaves Ceuta en Melilla de aangewezen bestemmingen, maar is de veel langere en gevaarlijkere overtocht vanuit de Westelijke Sahara of Mauritanië naar de Canarische Eilanden een belangrijke poort naar Europa geworden (De Haas 2007).

Deze relatie tussen beleid, toezicht en mensensmokkelaars wordt soms beschreven als een wapenwedloop. Als reactie op meer toezicht en hogere hekken, ontwikkelen smokkelaars andere methoden die weer tot nieuwe maatregelen van opsporing leiden enzovoort. Uiteindelijk constateren deze onderzoekers ook dat migranten door scherper toezicht bij het overschrijden van grenzen afhankelijker worden van mensensmokkelaars, wat ertoe leidt dat de prijzen en risico's toenemen voor de gesmokkelden (zie onder andere Andreas 2009, Van Liempt 2007; Van Liempt en Doornik 2006, De Haas 2008). Zo schatte De Rode Halve Maan in Mauritanië dat alleen al in de eerste helft van 2006 zeker duizend illegalen op weg naar de Canarische Eilanden zijn verdronken (Zwaap 2006).

Er is echter ook een minder dramatische werkelijkheid rond illegale binnenkomst. De zogenoemde gesmokkelden plegen zelf niet te spreken over georganiseerde misdaad of mensensmokkel. Ze hebben het vooral over vriendendiensten of vanzelfsprekende hulp. Ze spreken over reisbureaus en over bemiddelaars. Uiteenlopend wetenschappelijk onderzoek naar de komst van illegale vreemdelingen laat dan ook keer op keer zien dat het merendeel van de illegalen niet via de betaalde diensten van criminele netwerken in gammele bootjes of verstopt achterin vrachtwagens Europa binnenkomt. Het overgrote deel komt op eigen gelegenheid naar Europa of reist met een visum de Europese Unie binnen. Het belang van de zogenoemde grensoverschrijdende sociale netwerken is hierbij enorm. Achter deze visa kunnen de uitnodigingen van familieleden of vrienden schuilgaan, of de bemoeienissen van mensensmokkelaars, maar het merendeel van de illegalen komt op een relatief veilige manier naar Europa (zie Staring 2004, 2005).

De Nederlandse overheid heeft een ander beeld over mensensmokkel. De bestrijding van mensensmokkel is sinds enkele jaren één van de prioriteiten van het ministerie van Veiligheid en Justitie in de aanpak van georganiseerde misdaad in Nederland. Het toezicht op onrechtmatige binnenkomst is in het bijzonder de laatste twee decennia gecriminaliseerd. Zo stelt de Nederlandse overheid mensensmokkel in 1993 – onder druk van de Europese Unie – strafbaar. Na 1993 is het

wetsartikel dat verwijst naar mensensmokkel verschillende keren aangepast. Zo is onder meer de strafmaat in een aantal stappen verzaard en wordt in 2005 ook mensensmokkel waarbij Nederland als doorvoer-land fungeert, strafbaar gesteld. Ook is het voor strafbaarheid dan niet langer een vereiste om bij hulp bij illegale binnenkomst en doorreis uit winstbejag te handelen. Dit betekent dat iedereen die nieuwkomers ondersteunt bij onrechtmatige binnenkomst, veroordeeld kan worden voor mensensmokkel (Pieters 2006, Staring 2006).

De zogenoemde Dover-zaak in juni 2000 heeft mensensmokkel in Nederland nadrukkelijk op de kaart gezet en er mede toe geleid dat de aanpak van georganiseerde mensensmokkel door de overheid centraal is komen te staan (zie ook Soudijn 2006). Achter dit drama, waarbij 58 Chinezen op weg vanuit Rotterdam naar Dover in een luchtdicht afgesloten vrachtwagen zijn gestikt, ging een crimineel netwerk schuil waar de Nederlandse politie nooit goed zicht op heeft gekregen. Ik verkeerde in de gelukkige omstandigheid samen met Hans Moerland, Godfried Engbersen en verschillende studenten criminologie in het kader van een onderzoek naar de sociale organisatie van mensensmokkel de strafdossiers van opsporingsonderzoeken naar mensensmokkel waaronder die van Dover te kunnen analyseren (Staring e.a. 2005). De uitkomsten van deze analyse hebben mij verrast. Achter al deze zogenoemde 'georganiseerde mensensmokkelorganisaties' bleek in werkelijkheid een breed palet van samenwerkingsverbanden en activiteiten schuil te gaan, die vaak beter te duiden waren in termen van vriendendiensten dan van meedogenloze georganiseerde misdaad (zie ook Kleemans en Brienen 2001). In combinatie met het eerdere onderzoek naar de komst van illegale vreemdelingen ontvouwde zich voor mij een spectrum van allerlei verschillende wijzen van illegale binnenkomst. Aan de linkerkzijde van dit spectrum staat de individuele, altruïstisch gemotiveerde ondersteuning door familie en vrienden die langzamerhand overloopt in een commercieel gemotiveerde ondersteuning door onbekenden, waarbij aan de rechterzijde van dit spectrum gijzeling en geweld gebruikt kunnen worden om winsten te maximaliseren.

Samenvattend: het beeld van de binnenkomst en transit van illegale vreemdelingen zoals dat in de media en door de overheid wordt gepresenteerd, doet maar ten dele recht aan de werkelijkheid. In dit beeld staat de betrokkenheid van georganiseerde misdaad met alle bijbehorende associaties van geweld, hiërarchie en slachtofferschap centraal. Er is ook een andere werkelijkheid. Het overgrote deel van de illegale migranten komt op legale wijze Europa en Nederland binnen. Sommige groepen – zoals asielzoekers – lijken daarbij sterk afhankelijk te

zijn van criminele netwerken, maar het overgrote deel weet zich met hulp van garantstellingen van vrienden of familie op een relatief veilige manier in het Westen te vestigen.

HET VERBLIJF

Rondom het illegale verblijf van vreemdelingen heb ik me de afgelopen jaren beziggehouden met het beantwoorden van de vragen hoe illegale vreemdelingen in de context van een ontmoedigend en marginaliserend illegalenbeleid erin slagen om zich in Nederland te handhaven, wie hen daarbij helpt, wat daartegenover staat, en in hoeverre de (georganiseerde) misdaad hierbij is betrokken.

Het toezicht op illegaal verblijf is sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw in toenemende mate geïntensiveerd. Engbersen (1999: 15-20) heeft deze veranderende houding van de Nederlandse overheid ten opzichte van illegaal verblijf sinds de werving van gastarbeiders rond 1960 in drie periodes getypeerd. Allereerst is er de fase van *verwelkoming* vanaf 1960, in een periode van sterke economische groei waarin er behoefte bestond aan arbeidskrachten, waardoor vreemdelingen met en zonder verblijfsdocumenten relatief eenvoudig aan werk en een verblijfsstatus kwamen. De oliecrisis van 1973 luidde een nieuwe fase van *gedogen* in. Er was relatief weinig wetgeving en beleid ten aanzien van illegale vreemdelingen in een periode die doorliep tot aan het eind van de jaren tachtig. In de derde fase, van *uitsluiting en marginalisering* van onrechtmatig verblijvende vreemdelingen, implementeerde de Nederlandse overheid allerlei wet- en regelgeving – waaronder de ‘Koppelingswet’ – die direct van invloed was op de positie van illegale vreemdelingen in de Nederlandse samenleving (Van der Leun en Botman 1999).

In haar oratie uit 2009 beschrijft Van der Leun het proces van ‘crim-migratie’ – de samensmelting van strafrecht en migratiewetgeving – en gaat ze in op de vraag of dit proces zich ook in Nederland voordoet. Ze behandelt dit aan de hand van drie elementen: de aanpak van mensenhandel en mensensmokkel; de mogelijke strafbaarstelling illegaal verblijf; en de ongewenstverklaringen. Het aantal ongewenstverklaringen is sinds 2000 fors toegenomen: van 750 naar 1750 personen in 2005, maar lijkt zich nu te stabiliseren rond 1500 personen. De strafrechtelijke aanpak van mensenhandel en mensensmokkel richt zich primair op de daders (werkgevers, smokkelaars, huisjesmelkers) en niet op de vermeende slachtoffers. Ook was er in 2009 nog geen sprake van strafbaarstelling van illegaal verblijf. Van der Leun concludeert

dan ook dat als er al sprake is van samensmelting van het strafrecht en migratiewetgeving, het dan toch vooral om specifieke vormen gaat. Zij stelt voorzichtig dat er tekenen van crimmigratie zichtbaar zijn (Van der Leun 2009).

Ik ben ervan overtuigd dat er rondom illegale komst en illegaal verblijf sinds de oratie van Van der Leun wel het een en ander is veranderd dat wijst op een verdergaand proces van crimmigratie. Ter verduidelijking van deze positionering geef ik hiervan een aantal voorbeelden. Het kabinet-Rutte-Verhagen (2010-2012) heeft in het regeerakkoord aangekondigd illegaal verblijf van vreemdelingen strafbaar te stellen en heeft daartoe een wetsvoorstel tot wijziging van de Vreemdelingenwet 2000 ingediend bij de Raad van State (Regeerakkoord VVD-CDA 2010).³ De toenmalige minister Leers van Immigratie, Integratie en Asiel verwachtte het voorstel begin 2012 bij de Tweede Kamer in te dienen. Dit zou impliceren dat als een meerderjarige illegaal verblijvende vreemdeling zou worden aangehouden, hij gestraft kon worden met een hechtenis van maximaal vier maanden of een maximale geldboete van 3800 euro. In de praktijk zou veelal met een boete worden volstaan, aldus de toenmalige minister.⁴ Daarnaast heeft de Nederlandse overheid een wijziging van de Vreemdelingenwet 2000 in voorbereiding met betrekking tot de invoering van een terugkeerbesluit in de context van de Europese Terugkeerrichtlijn.⁵ Dit betekent dat een vreemdeling die Nederland onmiddellijk moet verlaten, bijvoorbeeld door onrechtmatig verblijf, een terugkeerbesluit krijgt met daarbij een Europees inreisverbod. Vreemdelingen die een dergelijk besluit hebben gehad en niet weggaan, kunnen maximaal zes maanden worden vastgehouden in vreemdelingenbewaring. Tot slot kondigt de minister van Immigratie, Integratie en Asiel een heel scala aan maatregelen aan om illegale

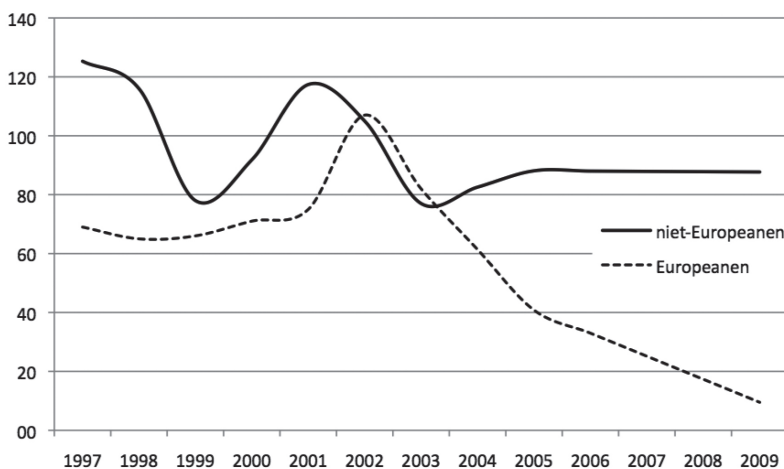
-
- 3 Begin juli 2011 heeft de ministerraad ingestemd met het voorstel van de toenmalige minister Leers van Immigratie, Integratie en Asiel om vreemdelingen die illegaal in Nederland verblijven, strafbaar te stellen. Het wetsvoorstel wordt momenteel in afwachting van indiening bij de Tweede Kamer aangeboden aan de Afdeling advisering van de Raad van State (Kamerbrief, 10 oktober 2011, BZK, 5711151/11).
 - 4 Ook in het regeerakkoord van het huidige kabinet-Rutte-Ascher (2012) is wederom aangekondigd illegaal verblijf strafbaar te gaan stellen.
 - 5 Dit wetsvoorstel 'Implementatie terugkeerrichtlijn' (32 420) is op 1 november 2011 door de Tweede Kamer aangenomen en op 13 december 2011 door de Eerste Kamer na stemming goedgekeurd (www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/32420_implementatie). In het Staatsblad is deze wet als volgt gedefinieerd: 'Wet van 15 december 2011 tot wijziging van de Vreemdelingenwet 2000 ter implementatie van de richtlijn nr. 2008/115/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 over gemeenschappelijke normen en procedures in de lidstaten voor de terugkeer van onderdanen van derde landen die illegaal op hun grondgebied verblijven (PbEU L 348/98)' (*Stb.* 2011, 663).

binnenkomst en illegaal verblijf verder te ontmoedigen, waaronder het weigeren van een verblijfsvergunning bij eerder geconstateerd illegaal verblijf en het verhogen van boetes voor bedrijven die illegale vreemdelingen tewerkstellen (TK 19 637-1345).

Het is de vraag in hoeverre het bestaande beleid en deze aangekondigde veranderingen en maatregelen het beoogde effect – namelijk het tegengaan en ontmoedigen van illegale binnenkomst en illegaal verblijf – ook weten te realiseren. Zo op het eerste gezicht lijkt het beleid succesvol.

Schattingen van het aantal illegaal in Nederland verblijvende vreemdelingen laten sinds 2002 een daling zien (Engbersen e.a. 2002: 152; Leerkes e.a. 2004; Van der Heijden e.a. 2011:17-19). De eerste schatting over 1997 komt tot 194.304 illegalen. In 2002 bedraagt de schatting van het totale aantal illegale vreemdelingen in Nederland zelfs 211.990 personen, maar daarna daalt het geschatte aantal gestaag tot 97.145 onrechtmatig verblijvende personen in 2009. Dit betekent meer dan een halvering van het geschatte aantal illegalen over de laatste tien jaar. De auteurs verklaren deze (geschatte) sterke afname van het aantal illegaal verblijvende vreemdelingen vooral uit de opname van Roemenië en Bulgarije in de Europese Unie; landen waar voorheen een aanzienlijk deel van de illegale vreemdelingen uit afkomstig was. Het aantal illegale vreemdelingen van buiten de Europese Unie loopt, zoals blijkt uit onderstaande figuur, hier echter niet parallel mee.

Geschatte omvang (x 1000) populatie Europeanen en populatie niet-Europeanen (exclusief betrouwbaarheidsintervallen)

Bron: Van der Heijden e.a. (2011: 19).

Afgaande op deze schattingen stijgt het aantal niet-Europese illegalen in eerste instantie zelfs licht, om vervolgens vanaf 2003 in omvang constant te blijven. Het is hierbij onduidelijk of het in de tijd om illegale vreemdelingen uit dezelfde niet-Europese landen gaat of dat achter dit patroon wisselende niet-Europese herkomstlanden schuilgaan. Deze schattingen maken echter wel duidelijk dat in weerwil van het restrictieve toelatingsbeleid en het illegalenbeleid dat gericht is op ontmoediging en uitsluiting, de illegale vreemdelingen van buiten de Europese Unie zich niet laten afschrikken en het afgelopen decennium in gelijke mate naar Nederland zijn blijven komen.

Naast deze relativering van de daling van het aantal illegale vreemdelingen in Nederland zegt het afnemende aantal niets over de omstandigheden waaronder zij in Nederland verblijven. In het navolgende zal ik laten zien hoe onder invloed van het migratiebeleid en het toenemende belang van het strafrecht en bestuursrecht de positie van de illegale vreemdelingen verder is verslechterd en – zoals Engbersen (2009) heeft betoogd – er een nieuwe onderklasse in Nederland is ontstaan. Om dit proces inzichtelijk te maken is het allereerst van belang om te differentiëren binnen de groep illegale vreemdelingen. Eerder beschreef ik samen met anderen twee patronen van overkomst en verblijf van illegale vreemdelingen (Engbersen e.a. 2002). Een eerste patroon treffen we aan bij illegale vreemdelingen die redelijk tot goed in reeds in Nederland verblijvende migrantengemeenschappen zijn ingebed. Zij komen soms zelfstandig, soms betalen ze anderen om te kunnen komen. Ze komen echter vooral met een toeristenvisum naar Nederland op uitnodiging van familieleden, die ook bereid zijn hen in meer of mindere mate te ondersteunen of zelfs in huis op te nemen. Het gaat hierbij vooral om illegalen die deel uitmaken van migrantengemeenschappen die hun herkomst vinden in landen als Turkije, Marokko en China. Zij hebben in belangrijke mate toegang tot een informele arbeidsmarkt, zij het vaak binnen – of via – de eigen etnische groep. Ook beschikken deze illegale vreemdelingen over een redelijk omvangrijk netwerk met loyale contacten.

Een tweede patroon treffen we aan bij illegale vreemdelingen die veelal met behulp van mensensmokkelaars naar Nederland zijn gekomen, asiel hebben aangevraagd maar zijn afgewezen en vervolgens illegaal zijn gebleven. De contacten die deze mensen hebben met anderen in Nederland zijn veelal beperkt en gerelateerd aan de asielprocedure. Het ontbreekt hun bij aankomst in Nederland vaak aan familieleden of vrienden. Zij zijn genoodzaakt om een nieuw netwerk van relevante contacten op te bouwen en doen dit in belangrijke mate tijdens de asiel-

procedure en tijdens hun illegale verblijf. Sommige illegale vreemdelingen slagen er beter in dan anderen om nieuwe relevante contacten op te doen en een nieuw netwerk op te bouwen dat hun ook toegang kan verschaffen tot werk en huisvesting.

Het uiteenlopende onderzoek, dat in alle gevallen gebaseerd is op intensief kwalitatief veldonderzoek onder de illegale vreemdelingen, laat zien dat zij sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw langzamerhand en onoverkomelijk zijn uitgesloten van deelname aan de formele economieën van arbeid en de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Zo beschrijven Van der Leun en Kloosterman (1999: 129) op basis van data uit het onderzoeksproject 'De Ongekende Stad' hoe bijna een derde van de onderzoeksgroep illegale vreemdelingen (n=164) in de schoonmaak, tuinbouw en bouw 'wit', dat wil zeggen legaal, werk verricht. Recentere studies onder illegale vreemdelingen laten zien dat als zij over werk beschikken, dit vrijwel uitsluitend zwart werk betreft (Engbersen e.a. 2002, Kox 2010, Staring en Aarts 2010). Met deze uitsluiting van de formele arbeidsmarkt zijn illegale vreemdelingen in toenemende mate afhankelijk geworden van inkomsten uit de informele economieën van zwart werk, criminaliteit en de goedwillendheid van familieleden, vrienden en hulporganisaties.

Ook zijn er onderzoeksbevindingen rondom de betrokkenheid van illegalen bij criminaliteit. Analyses van onder meer de cijfers van de politie laten zien dat illegale vreemdelingen vooral worden aangehouden voor illegaal verblijf, illegale arbeid en overtredingen zoals zwart rijden, en in mindere mate voor misdrijven die zijn opgenomen in het Wetboek van Strafrecht. Wel zijn er over de jaren heen verschuivingen waar te nemen. Een belangrijke conclusie is dat illegale vreemdelingen, ongeacht het herkomstland, in de periode 1997-2004 over de jaren heen in toenemende mate als verdachte van strafbare feiten worden aangehouden, in het bijzonder voor kleine delicten als diefstal of het in bezit hebben van valse papieren. Veel van deze criminaliteit is in ons eigen onderzoek geduid als 'overlevingscriminaliteit': deviant gedag dat samenhangt met het verwerven van goederen of inkomsten voor de eerste levensbehoeften (Engbersen et al 2002). Een tweede belangrijke bevinding is dat er verschillende criminaliteitspatronen bestaan tussen illegale vreemdelingen uit verschillende herkomstlanden. Voor een belangrijk deel hebben we deze verschillen verklaard uit de toegang tot zwart werk en de bereidheid van migrantengemeenschappen om illegale landgenoten te ondersteunen. De stijging van het aantal van misdrijven verdachte illegale vreemdelingen, ongeacht het her-

komstland, hebben we verklaard uit het restrictievere en uitsluitende illegalenbeleid (zie ook Leerkes e.a. 2012).

In de tweede plaats is het van belang om nader naar de participatie van illegalen in de informele economie te kijken. De onderzoeksbevindingen laten zien dat het met de afsluiting van de formele economie over de jaren heen ook moeilijker is geworden voor illegalen om zwart werk te krijgen. Er wordt nog steeds volop zwart werk verricht; er is tenslotte in specifieke sectoren vraag naar de informele, flexibele en gemotiveerde arbeid die de illegalen leveren. Ook hier speelt voor illegalen het sociale netwerk een belangrijke rol in de weg naar werk. Illegale vreemdelingen die deel uitmaken van etnische gemeenschappen met relatief veel zelfstandig ondernemerschap of contacten naar andere circuits van zwart werk zijn hierbij in het voordeel. Maar het werk dat de illegaal verricht is in vergelijking met vijftien jaar geleden onzekerder geworden, gemarginaliseerd en vindt onder minder goede omstandigheden en veelal via malafide uitzendbureaus plaats (vergelijk bijvoorbeeld Van der Leun en Kloosterman 1999: 128-134 en Engbersen e.a. 2002).

Het sociale netwerk van de illegale vreemdeling en het achterliggende sociale kapitaal is van cruciaal belang in de context van ontspanning, huisvesting en arbeid. Deze sociale netwerken variëren onder andere in etnische homogeniteit. Zo beschreef ik eerder hoe de netwerken van de Turkse toeristen, zoals de illegale Turken onder elkaar worden aangeduid, vrijwel volledig Turks zijn maar variëren in termen van achterliggend sociaal kapitaal (Staring 2001). In een recent onderzoek onder voormalige alleenstaande minderjarige vreemdelingen (amv's) bleken de netwerken in etnisch opzicht juist heterogeen te zijn en bestonden ze vooral uit personen in een vergelijkbare sociaaleconomische positie aangevuld met Nederlandse hulpverleners van kerken of opvanginstaties. Binnen deze netwerken is sprake van specifieke sociale arrangementen met verwachtingen van wederkerigheid en ideeën over wat de betrokkenen in deze context wel en niet als rechtvaardig zien (Staring en Aarts 2010).

Ik ontleen de terminologie van sociale arrangementen aan het werk van de antropoloog James Scott. In zijn boek *Moral Economy of the Peasant* (1976) stelt Scott zich de vraag hoe boeren in Zuidoost-Azië omgaan met de voortdurende dreiging van natuurrampen en hongersnood. Hij beantwoordt deze vraag door te verwijzen naar een bestaansethiek die zich over de tijd ontwikkeld heeft, waarbij slechte beslissingen tot een mislukte oogst en daarmee tot honger en dood zouden kunnen leiden. Het economische handelen van deze kleine boeren onderling en

hun relatie tot de 'herenboeren' stonden in het teken van risicomijdend gedrag en normen van wederkerigheid, zoals het delen van land en arbeid. Dit gebeurde niet vanwege een geromantiseerd gelijkheidsideaal, maar omdat het de enige manier was om te kunnen overleven. Scott definieert deze morele economie als een sociaal arrangement waarin risicomijdend gedrag, normen van wederkerigheid en ideeën over rechtvaardigheid, waaronder het recht op een bestaansminimum, centraal staan (vergelijk Sahlins 1972).

De inzichten uit de 'morele economie'-benadering maken duidelijk hoe illegale vreemdelingen omgaan met en betekenis geven aan hun onrechtmatig verblijf. Laat ik het voorbeeld nemen van de jonge uitgeprocedeerde asielzoekers die vaak als alleenstaande minderjarigen naar Nederland zijn gekomen. Opvallend aan deze specifieke groep is hun niet aflatende oriëntatie op een legaal verblijf in Nederland. Hun netwerk bestaat uit jongeren in een vergelijkbare positie, deels ook illegaal en deels net legaal geworden, en vaak ook uit enkele hulpverleners. Zij hebben hun dagelijkse leven ingericht op een legaal verblijf in de nabije toekomst. Het risicomijdende gedrag bestaat er vooral uit aanhouding te voorkomen, want ze willen uiteindelijk legaal in Nederland verblijven. Dit doen ze onder meer door minimaal te werken, want dat brengt extra risico's op aanhouding met zich mee en dat betekent het einde van hun droom. Ze werken dan ook vaak maar net genoeg om in combinatie met de ondersteuning van vrienden en hulporganisaties het hoofd boven water te kunnen houden. Ze slapen afwisselend bij vrienden; als ze geluk hebben, hebben ze een gratis kamer via een hulporganisatie. Ze delen maaltijden en sigaretten en in ruil voor kleding of zakgeld helpt men een hulporganisatie. Deze voormalige amv's zijn ervan overtuigd dat ze recht hebben op een bestaan in Nederland. Hun leven heeft zich hier al die jaren afgespeeld en hier hebben ze hun opleiding genoten; hier spreken ze de taal en hier hebben zij hun contacten. De omstandigheden waaronder ze wonen en werken zijn niet goed, dat realiseren ze zich ook. Ze worstelen met stress en hebben allerlei psychische problemen. Hun legale lotgenoten zouden dergelijke lage betalingen, onregelmatige werktijden en het geringe aantal uren niet accepteren, net zo min als ze akkoord zouden gaan met een bank als bed, zwerfend van vriend naar vriend, afhankelijk van waar plek is. Maar vanuit het perspectief van deze uitgeprocedeerde jonge migrant is het geaccepteerd leed vanuit de achterliggende norm dat men het recht heeft om hier te zijn. Tegelijkertijd kent iedereen de grenzen van deze negatieve vorm van wederkerigheid. Twee euro per uur met een maaltijd kan, maar minder is over de grens van wat zij als acceptabel

ervaren. Af en toe op de kinderen passen in ruil voor huisvesting is goed, maar fulltime babysitter zijn is niet aan de orde. Jongeren vertelden ons dat als de uitbuiting over de grens van het acceptabele heen ging, ze het werk uit hun handen lieten vallen, ze er de brui aan gaven of roddelden over hun werkgever of huisbaas. Aangifte van uitbuiting zoals in het geval van de aan het begin van deze oratie genoemde Mohammed uit de Dapperstraat, gebeurt slechts hoogst zelden. Het stille verzet van illegale jongeren tegen hun gemarginaliseerde positie ligt veel meer besloten in subtiel protest. Een andere strategie waar deze illegale jongeren zich van bedienen is het selectief verbergen van hun illegale status tegenover anderen. Door zich niet als illegaal kenbaar te maken, beschermen deze voormalige amv's zich tegen een minderwaardige behandeling door landgenoten en werkgevers. Dergelijk gedrag kan worden opgevat als 'weapons of the weak'; het is bovenal risicomijdend gedrag waarmee deze jongeren hun bestaan in Nederland kunnen continueren en hun langetermijndoelen openhouden (Scott 1985). Voor illegale vreemdelingen is de politie zeker niet hun beste vriend. Zij zien de politie niet als beschermer van hun recht (cf. Black 1976). De illegale jongeren doen niet snel aangifte bij de politie. Met een aangifte lopen zij kans op aanhouding en daarmee op uitzetting. Slechts onder uitzonderlijke omstandigheden, waarbij de informele normen van rechtvaardigheid exorbitant worden overschreden, zijn we op illegale vreemdelingen gestuit die wel aangifte van uitbuiting bij de politie hebben gedaan (Staring en Aarts 2010).

Zo ben ik op het terrein van mensenhandel gekomen. Sinds 2005 wordt mensenhandel niet alleen gelokaliseerd als uitbuiting in de seksindustrie, maar eveneens als uitbuiting in allerlei andere arbeidssectoren. De Nederlandse overheid heeft de afgelopen jaren een institutionele structuur opgezet, waaruit blijkt dat zij de bestrijding van mensenhandel serieus neemt. In de jaarrapportages van de Verenigde Staten over mensenhandel is Nederland al jarenlang ingedeeld in de eerste groep van landen die de aanpak van mensenhandel op orde hebben (zie bijvoorbeeld United States of America, Department of State 2011: 272-4.). Vermeende slachtoffers kunnen bij aangifte tegen hun uitbuiters een beroep doen op de zogenoemde B9-regeling, die hun in elk geval tijdens de duur van het proces een tijdelijke verblijfsstatus biedt. De overheid boekt ook successen en komt tot de veroordeling van mensenhandelaren in enkele grote en geruchtmakende zaken van uitbuiting en mensenhandel in de seksindustrie zoals in de 'Sneepzaak' en de zaak 'Koolvis'. Daarnaast komen nu langzaam de eerste veroordelingen in mensenhandelzaken buiten de seksindustrie, waarvan de 'Kroe-

poekzaak' en de hierboven geïntroduceerde 'Dapperstraatzaak' uitgebreid de media hebben gehaald (cf. De Jonge van Ellemeet 2007). Uit deze zaken blijkt dat de Nederlandse norm voor uitbuiting maatgevend is voor de veroordeling. Het relaas van het slachtoffer hoeft er niet toe te doen. Ook zonder een getuigenis van het slachtoffer dat verklaart dat hij of zij is uitgebuit kan een veroordeling volgen (Ten Kate 2010). De cijfers over het aantal geregistreerde slachtoffers van mensenhandel weerspiegelen deze ontwikkelingen en aandacht voor mensenhandel. Over de afgelopen tien jaar is het jaarlijks aantal geregistreerde slachtoffers bijna verdrievoudigd – van ruim 300 in 2000 naar ruim 900 mogelijke slachtoffers in 2009. Ook het aantal mannelijke slachtoffers van mensenhandel is volgens Comensha, de organisatie belast met de registratie en opvang van slachtoffers mensenhandel, toegenomen.

Naast de succesvolle opsporingsonderzoeken en veroordelingen die hieruit resulteren, is er ook een andere kant aan dit verhaal, waarbij het de Nederlandse overheid maar niet goed lukt om mensenhandel effectief aan te pakken. Lang niet alle mensenhandelzaken die de rechter halen, leiden tot een veroordeling voor mensenhandel of tot een veroordeling voor een ander strafbaar feit (NRM 2012: 11-17; NRMSGK 2012: 179-188). Slachtoffers trekken hun aangiftes weer in, verdwijnen of worden weer aangetroffen bij hun pooier of werkgever (NRMSGK 2012: 69-72). Het vergunde deel van de prostitutie die is ontstaan met de opheffing van het bordeelverbod, blijkt toch allerlei vormen van vrouwenhandel te verbergen (Daalder 2007, Van de Bunt 2007). En dan is er ook nog het grote probleem dat delen van de prostitutiesector zich met het toenemend toezicht en de regulering steeds meer backstage verplaatsen. Er bestaat een ondergronds circuit van niet-gereguleerde prostitutie bij particulieren thuis of in hotels, waarbij contacten via het internet en mobiele nummers worden gelegd. In toenemende mate zetten pooiers het internet zelf in als een middel om vrouwen te rekruteren, te adverteren en voor een webcam uit te buiten (Zaitch en Staring 2009, Staring 2012).

Ondanks de toenemende mate van controle en toezicht op mensenhandel krijgt de overheid dus slecht grip op dit informele arbeidscircuit. Ik verklaar dit vanuit de eerder gesignaleerde kloof tussen de betekenisgeving van de overheid en de betekenisgeving van de illegalen die werkzaam zijn in de seksindustrie of in andere arbeidssectoren. De huidige opvattingen binnen het ministerie van Veiligheid en Justitie kunnen hierbij haaks staan op de beleving van de 'daders' en de 'slachtoffers', zoals tot uitdrukking komt in de eerder geschetste morele economie met normen van wederkerigheid, ideeën over rechtvaardigheid en de

grenzen hiervan. De Nederlandse overheid typeert de verhoudingen in deze informele markten aan de hand van een lijst met indicatoren als ‘moderne slavernij’ of ‘mensenhandel’ en spreekt van exploitatie en uitbuiting en reduceert de betrokkenen tot ‘daders’ en ‘slachtoffers’. Een voorbeeld van een dergelijke formele indicator voor mensenhandel is de combinatie van werkgevers die werk en huisvesting aanbieden, wat zou kunnen duiden op een ongezonde en verregaande vorm van afhankelijkheid. Hiertegenover staat een beschrijving van Hiah (2011) over arbeidsrelaties in de Chinese horeca, waarin zij laat zien hoe onbeleefd het in de Chinese gemeenschap is om werk zonder huisvesting aan te bieden. Het is juist de norm om een baan in combinatie met een bed aan te bieden.

Zoals ik eerder heb beschreven, zijn illegale vreemdelingen afgesloten van de formele economie van wit werk. Recent onderzoek door een aantal sociologen aan deze universiteit laat zien dat de illegale vreemdelingen die ik hier beschrijf voor zwart werk moeten concurreren met Bulgaarse en Roemeense arbeiders. Zij verrichten ongeschoold werk in de land- en tuinbouw, in de bouw, in fabrieken, de horeca of in de particuliere dienstverlening als klusjesman, verhuizer, schoonmaker of babysitter (Engbersen e.a. 2011). Er is met andere woorden een duidelijke vraag naar flexibele, gemotiveerde en goedkope arbeidskrachten. In deze wereld van vraag en aanbod wordt illegaliteit door de betrokkenen geproblematiseerd noch gecriminaliseerd, al lijken sommige werkgevers onder druk van de boetes af te zien van tewerkstelling van illegale vreemdelingen. De illegale vreemdelingen zijn in deze werkelijkheid niet louter passieve slachtoffers van uitbuiting door wrede mensenhandelaren, maar *active agents* die in de context van hun verblijf en aspiraties soms genoeg nemen met ondermaatse betalingen, slechte arbeidsomstandigheden of afwijkende huisvesting. De normen van wederkerigheid die deel uitmaken van een dergelijke morele economie zijn verre van gelijkwaardig. Er kan sprake zijn van gebalanceerde wederkerigheid, waarbij arbeid wordt betaald met een bed, zakgeld of een maaltijd. Soms is er sprake van uitgestelde wederkerigheid waarbij ondersteuning pas op een (veel) later moment wordt beantwoord met een tegendienst. Ook zijn we enkele gevallen van negatieve wederkerigheid tegengekomen, waarbij de balans in de uitwisseling volledig zoek was. Samenvattend: ook op het terrein van illegaal verblijf constateer ik een toenemende kloof tussen enerzijds de perceptie van de overheid en de deskundigen en anderzijds de betekenis die illegalen, sekswerkers en hun werkgevers aan hun leven geven. Waar het toezicht illegaal verblijf in toenemende mate bemoeilijkt en ontmoedigt, heeft dit beleid niet

het beoogde effect. Het leidt eerder tot meer kwetsbare verhoudingen binnen de leefwerelden van illegale vreemdelingen, waarbij het informele toezicht onder druk komt te staan. Wat betekent dit voor de verwachtingen van illegale vreemdelingen over hun toekomst?

DE TERUGKEER

Voor de overheid is het terugkeerbeleid het sluitstuk van het asiel- en illegalenbeleid. Ook bij de voorgenomen strafbaarstelling van illegaal verblijf stelt de overheid nadrukkelijk dat de voorgenomen sancties feitelijke terugkeer niet mogen belemmeren. De terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers, illegale vreemdelingen en criminele vreemdelingen verloopt echter al jaren uiterst moeizaam. De basisnorm is en blijft dat uitgeprocedeerde asielzoekers en illegale vreemdelingen zelfstandig verantwoordelijk zijn voor hun vertrek uit Nederland en de terugkeer naar het herkomstland. Onderzoek naar terugkeer illustreert ook hier een kloof tussen de aannames van de overheid over terugkeer en de betekenisgeving van illegale vreemdelingen ten aanzien van terugkeer. Van Wijk, die onder meer onderzoek heeft verricht naar de komst en de terugkeer van voormalige asielzoekers uit Angola, laat zien hoeveel verschillende factoren in het land van herkomst en in het land van vestiging hierop van invloed zijn. Het Nederlandse beleid rondom illegaliteit en terugkeer speelt onder de illegale migranten slechts een bescheiden rol in de beslissing om al dan niet terug te keren. Een complicerende factor is ook dat de intenties om terug te keren, verder te migreren of te blijven, onder invloed van dergelijke omstandigheden kunnen veranderen (Van Wijk 2007, 2008).

In het vele onderzoek van de afgelopen jaren onder verschillende groepen illegale vreemdelingen nemen voormalige alleenstaande minderjarige vreemdelingen een bijzondere positie in als het gaat om ideeën over blijven of terugkeren. Deze illegale jongeren, die veelal uit de asielprocedure komen, ervaren hun bestaan in Nederland – zoals hierboven is opgemerkt – in weerwil van alle negatieve formele beslissingen als een vanzelfsprekend recht. Zij zijn als minderjarigen naar Nederland gekomen, hebben asiel aangevraagd, zijn hier naar school geweest en verbleven tot hun achttiende rechtmatig in Nederland. Zij hebben geen gehoor gegeven aan de eisen van de Nederlandse overheid en besloten onrechtmatig te blijven vanuit de overtuiging en het gevoel in Nederland thuis te horen. Ze worden hierin ook ondersteund door hun directe omgeving. Hun alledaagse leven bestaat voor een belangrijk uit het mijden van risico's op aanhouding en uitzetting, tegelijkertijd zijn

zij bezig met het toewerken naar een legaal bestaan (Staring en Aarts 2010).

Waar voor de overheid 'bij illegaal verblijf terug naar het herkomstland' de basisnorm is, geldt voor een deel van de illegale vreemdelingen als basisnorm 'terug als mijn doelen gerealiseerd zijn'. Het is geen vanzelfsprekendheid dat iedereen in Nederland wil blijven. Zo heb ik in mijn proefschrift beschreven hoe sommige Turkse toeristen die ik over een periode van ruim zeven jaar heb gevolgd na verloop van tijd naar Turkije zijn teruggekeerd. Sommigen werden aangehouden en uitgezet, anderen keerden na verloop van tijd zelfstandig terug. Zij reageerden op beleid van de Turkse overheid om de maatregelen rondom dienstplichtigen in het buitenland aan te scherpen. Anderen hadden hun aspiraties of die van hun familie in Nederland verwezenlijkt en weer anderen zagen daartoe juist geen mogelijkheden meer en keerden daarom terug (Staring 2001, 2001b).

Dat niet iedereen wil blijven, blijkt ook uit het onderzoek van Van Meeteren (2010) onder illegale vreemdelingen in Nederland en België. Zij neemt de individuele aspiraties van illegale vreemdelingen als vertrekpunt en onderscheidt onder andere een groep illegalen die met hun verblijf zo snel mogelijk zo veel mogelijk geld willen verdienen om terug te kunnen keren en het geld te kunnen investeren in een beter bestaan in het herkomstland. Deze zogenoemde investeringsmigranten lijken daarmee sterk op de Chinese wasmannen die Siu (1952, 1953) zestig jaar eerder in de VS typeerde als *Sojourners*. Siu schetste daar het beeld van nieuwkomers als passanten die met de intentie van tijdelijkheid komen, zich ook niet oriënteren op het gastland, slechts geld willen verdienen om zo snel mogelijk naar China terug te keren, maar hierin vaak niet slagen. Deze investeringsmigranten lijken in termen van doelen en aspiraties ook op de tijdelijke migranten die Engbersen en de zijnen (2011) recentelijk hebben beschreven in het onderzoek *Arbeidsmigratie in vier landen*. Het grote verschil tussen de tijdelijke migranten uit Polen en illegale migranten is dat de Poolse arbeiders zich vrijelijk tussen Polen en Nederland kunnen bewegen. Kortom, binnen de verschillende migratiepatronen bevinden zich altijd migranten die met de intentie van tijdelijkheid komen. Illegale migranten vormen hierop geen uitzondering, al vormt het onrechtmatige verblijf een belangrijke complicatie bij het verwezenlijken van deze doelen.

De doelen en aspiraties die individuele migranten nastreven, spelen soms ook nadrukkelijk in de bredere sociale omgeving, zo blijkt uit een recent door ons afgesloten onderzoek naar de steun vanuit migrantengroepen bij de terugkeer van illegale vreemdelingen (Staring e.a.

2012). Zo is onder Nigerianen en Ghanezen de norm dat terugkeer geen reële optie is zolang de doelen nog niet verwezenlijkt zijn. De achterblijvers in Ghana en Nigeria verwachten op termijn te kunnen profiteren van de migrant die naar Nederland vertrok en ook deze migrant vindt van zichzelf dat met zijn terugkeer de achterblijvers hiervan moeten kunnen profiteren. Landgenoten in de directe omgeving van de illegale Nigerianen en Ghanezen in Nederland verwachten van hen een maximale poging om hun illegale verblijf tot een succes te maken. Pas als dat na vele pogingen en zichtbaar hard werken niet lukt, zijn zij bereid de terugkeer te ondersteunen. Terugkeer is daarmee niet langer een individuele beslissing, maar speelt zich af binnen grensoverschrijdende sociale netwerken. Het is in het licht van deze wederzijdse verwachtingen dan ook niet verwonderlijk dat het moeilijk is om vanuit deze situatie zonder afdoende financiële middelen daadwerkelijk terug te keren.

Dit onderzoek maakt ook duidelijk dat de ondersteuning van illegale vreemdelingen door de brede groep van landgenoten geen vanzelfsprekendheid is. Dit hangt voor een deel samen met het bestaande wantrouwen naar elkaar, dat tot voorzichtigheid leidt in het aangaan van contacten met onbekende landgenoten. Zo constateerden we een groot wantrouwen onder Colombianen in Nederland om contacten met andere Colombianen aan te gaan, zonder kennis te hebben van hun politieke achtergronden. Naast deze politieke dimensie geven de Colombiaanse respondenten ook aan bang te zijn om via onbekende contacten ongewild betrokken te raken bij georganiseerde drugshandel vanuit Colombia. De politieke geschiedenis van Colombia waar de georganiseerde drugshandel deel van uitmaakt, werpt zo in Nederland een barrière op voor Colombianen om contact met elkaar te zoeken (cf. Zaitch 2002: 124-132). Onder Nigerianen speelt nadrukkelijk de angst om slachtoffer van corruptie te worden een rol in het leggen van contacten binnen de Nigeriaanse gemeenschappen. Het onderlinge wantrouwen wordt hier gevoed door de in Nigeria wijd verspreide corruptie (Smith 2007). Een consequentie van het onderlinge wantrouwen binnen deze migrantengroepen is het selectieve karakter van de steun. De algemene regel is dat steunverleners uit deze gemeenschappen alleen hulp geven aan illegalen die zij goed kennen (Staring e.a. 2012).

Naast factoren die spelen in Nederland als land van vestiging, spelen bij de beslissing om terug te keren ook factoren of verwachtingen over terugkeer in het land van herkomst. In Freetown, de hoofdstad van Sierra Leone, heb ik samen met José Aarts jongeren gesproken die een groot deel van hun jeugd in Nederland hebben doorgebracht; allereerst

in de asielpcedure en na hun afwijzing als vluchteling in de reguliere opvang en na hun achttiende in de illegaliteit. Sommigen zijn na jaren illegaal verblijf zelfstandig teruggekeerd, anderen zijn opgepakt en op het vliegtuig naar Sierra Leone gezet. Na terugkomst blijkt dat hun vaderland is veranderd en dat het Freetown van 2010 niet meer lijkt op het Freetown dat ze tien jaar eerder hebben verlaten. Het weinige geld dat ze bij zich hebben wordt hun vakkundig door familie of vrienden ontnomen. Contacten met familie, voor zover zij die nog hebben, verlopen niet vanzelfsprekend want de verwachtingen van de familie over Europese welvaart zijn niet ingelost, sterker nog: er is een extra mond te voeden. Bovendien is er wantrouwen naar de jongeren: 'om Europa uitgezet te worden moet je wel een crimineel zijn', zo is de gedachte. Deze kennis over de situatie in Sierra Leone en het onzekere lot dat deze jongeren na terugkeer te wachten staat, komt uiteindelijk ook de onrechtmatig verblijvende jongeren in Nederland weer ter ore. Verhalen en ideeën als deze dragen niet op positieve wijze bij aan de overwegingen bij jongeren om terug te keren (Staring en Aarts 2012). Samenvattend: ook rondom terugkeer bestaat er een kloof tussen de perceptie van de overheid en de uiteenlopende betekenissen die illegale vreemdelingen hieraan geven. Het terugkeerbeleid geeft geen ruimte aan deze uiteenlopende betekenissen noch aan het realiseren van de verschillende doelen en verwachtingen die samenhangen met terugkeer. Deze kloof draagt dan ook niet bij aan de feitelijke terugkeer van illegale vreemdelingen en staat daarmee een effectief terugkeerbeleid in de weg.

CONCLUSIES

Deze oratie heeft als titel 'moderne slavernij of gewoon werk?'. Er is vanuit het perspectief van de illegale vreemdelingen veelal geen sprake van 'moderne slavernij'. Evenmin kunnen we de arbeidsverhoudingen tussen illegalen en hun werkgevers duiden als gewoon werk. Veeleer hebben we te maken met informele arbeid onder slechte en onzekere omstandigheden, waarbij de arbeidsverhoudingen tussen de illegale vreemdelingen en de werkgevers vaak uit balans en soms zelfs ernstig verstoord zijn. Tegelijkertijd zijn er informele normen over rechtvaardigheid en onrecht die in samenhang met het risicomijdende gedrag van illegale vreemdelingen een rem vormen op de meer extreme vormen van negatieve wederkerigheid. De overheid gaat aan deze werkelijkheid voorbij. De terminologie van georganiseerde mensensmokkel, moderne slavernij en exploitatie verhult daarmee de achterliggende

sociale processen van in- en uitsluiting en ook economische processen van vraag en aanbod.

De afgelopen jaren hebben uitzonderlijke gevallen het beeld van de overheid over mensensmokkel en mensenhandel gedomineerd en het beleid op deze terreinen mede gestuurd. Deze extreme zaken zijn beeldbepalend geworden voor de komst, het verblijf en de gedwongen terugkeer van illegale vreemdelingen. Waar de overheid onder invloed van deze extreme zaken spreekt over mensensmokkel als een serieuze en ernstige vorm van georganiseerde misdaad die het migratiebeleid en de integratie van de gevestigde allochtonen ondermijnt, zien de illegale vreemdelingen het als een manier om familieleden bij zich te krijgen en spreken zij over een vriendendienst of een dienst van een reisbureau waar ze voor betalen. Waar de overheid bang is voor de aanzuigende werking die uit zou kunnen gaan van eventuele versoepelingen in het migratiebeleid, gaan de illegale vreemdelingen naar familieleden die toevallig in Nederland wonen. Waar de overheid illegaliteit criminaliseert, ziet de vreemdeling illegaliteit als een min of meer vanzelfsprekende consequentie van zijn komst en de aanwezigheid zonder verblijfsdocumenten. Het is moderne slavernij met al zijn uitbuiting tegenover een sociaal arrangement met zijn specifieke economische arbeidsverhoudingen en met geaccepteerde, zij het normatief begrensde uitbuiting. Kortom: rond de komst, het verblijf en de terugkeer van illegale vreemdelingen is sprake van een kloof in betekenisgeving tussen de overheid en de illegale migranten en bijbehorende actoren.

De overheid kiest in de aanpak van mensenhandel voor een reductie van complexiteit door strikt juridische oplossingen aan te dragen voor een normatieve problematiek. De overheid kan zonder verklaringen van mensenhandelslachtoffers tot veroordelingen komen, maar gaat daarbij voorbij aan bestaande sociale arrangementen in deze werelden. Voor alle duidelijkheid: ik wil de mensonterende situaties waarin slachtoffers van mensenhandel zich kunnen bevinden niet ontkennen of relativiseren. Maar ik heb ook een andere werkelijkheid proberen te beschrijven, waarbinnen er normen zijn over wat rechtvaardig en onrechtvaardig is en waar ook op informele manieren recht wordt gehaald door de betrokkenen.

Ik ben ervan overtuigd dat beleid dat steeds verder van de alledaagse werkelijkheid af komt te staan en als oplossing meer toezicht, meer controle en meer repressie aandraagt, bijdraagt aan een verdere verplaatsing en verharding van de problematiek. In de praktijk kunnen we deze processen al waarnemen. Met de toegenomen controle op prostitutie blijft de mensenhandel en verdwijnt mensenhandel steeds meer

backstage. Met de voorgenomen criminalisering van illegaal verblijf zal huisvesting en arbeid voor illegalen een nog schaarser goed worden en krijgen de malafide en (georganiseerde) criminele aanbieders van diensten (nog) meer macht. Tegelijkertijd leren etnografische studies over de etnische gemeenschappen hoe complex de mechanismen zijn die er spelen. Wederkerigheidsrelaties binnen sociale netwerken gaan hand in hand met wantrouwen. Toenemende controle zal de bestaande sociale arrangementen beïnvloeden, waarbij illegale migranten kwetsbaarder worden ten opzichte van de informele dienstverleners.

Ik heb tot dusverre niet gesproken over onderzoeksmethoden, maar om ook toekomstige vragen naar de komst, het illegaal verblijf en de terugkeer vanuit de perspectieven van betrokkenen te kunnen beantwoorden, dienen we hoe dan ook in contact te blijven met die direct betrokkenen; met de zogenoemde kanslozen, de vertegenwoordigers van de nieuwe onderklasse, de illegalen en al die anderen die deel uitmaken van deze leefwereld. Er is wat mij betreft een blijvende noodzaak – naast allerlei andere vormen van dataverzameling – om onderzoek *from below* te verrichten; een blijvende noodzaak voor meer *good old ethnography* zoals David Brotherton en Luis Barrios (2011) het zo mooi verwoorden. Niet om het exotische in de samenleving te laten zien, maar om het perspectief en de betekenissen van de betrokkenen te leren kennen en te laten contrasteren met de legitimiteit en effecten van het migratiebeleid. Binnen de criminologie heb ik deze waardering voor etnografie onder meer gevonden bij een groep collega's die elkaar treffen onder de paraplu van culturele criminologie, en waarmee we het tijdschrift *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit* zijn gestart. Het centraal stellen van een dergelijk perspectief en methode betekent ook investeren in goede jonge criminologen met een scherp theoretisch oog, die bereid zijn om het veld in te trekken en die oog hebben voor complexiteit en de humanitaire aspecten van de fenomenen onder studie.

Ik heb gezegd.

LITERATUUR

- Aas, K. (2007). *Globalization and Crime*. Los Angeles: Sage.
- Andreas, P. (2009). *Border Games: Policing the U.S.-Mexico Divide, Second Edition*. Ithaca: Cornell University Press.
- Black, D. (1983). Crime as Social Control. *American Sociological Review*, 48(1), p. 34-45.
- Brotherton, D. and L. Barrios (2011). *Banished to the homeland. Dominican deportees and their stories of exile*. New York: Colombia University Press.
- Bunt, H.G. van de (2007). In het hart van de vergunde sector. *Justitiële Verkenningen*, 33(7): p. 78-81.
- Cohen, R. (2006). *Migration and its enemies. Global capital, migrant labour and the Nation-state*. Aldershot: Ashgate.
- Daalder, A.L. (2007). De opheffing van het bordeelverbod; gevolgen voor mensenhandel? *Justitiële Verkenningen*, 33(7): p. 64-77.
- Engbersen, G. (1999). 'De illegale vreemdeling', in: J. Burgers en G. Engbersen (red.), *De ongekende stad I. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom: p. 11-29.
- Engbersen, G. (2009). *Fatale remedies. Over de onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., M. Ilies, A. Leerkes, E. Snel en R. van der Meij (2011). *Arbeidsmigratie in vieren. Bulgaren en Roemenen vergeleken met Polen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Engbersen, G., R. Staring, J.P. van der Leun, J. de Boom, P. van der Heijden & M. Cruijff (2002). *Illegale vreemdelingen in Nederland: omvang, overkomst, verblijf en uitzetting*. Rotterdam: RISBO.
- Haas, H. de (2007). *The myth of invasion. Irregular migration from West Africa to the Maghreb and the European Union*. IMI research report, October 2007. Oxford: University of Oxford.
- Haas, H. De (2008). The myth of invasion. The inconvenient realities of African migration to Europe. *Third World Quarterly*, 29(7): p. 1305-1322.
- Heijden, P. van der, M. Cruijff, G. van Gils (2011). *Schattingen illegaal in Nederland verblijvende vreemdelingen 2009*. Den Haag: WODC: p. 17-19.
- Jonge van Ellemeet, H. de (2007). Slecht werkgeverschap of 'moderne slavernij'; handhaving van een nader af te bakenen verbod, *Justitiële Verkenningen*, 33(7): p. 107-119.
- Kleemans, E. en M. Brienens (2001). Van vriendendienst tot Slangenkop – een analyse van tien opsporingsonderzoeken naar mensen-smokkel. *Tijdschrift voor Criminologie*, 43(4): p. 350-359.

- Kox, M. (2010). *Het leven gaat door. Een onderzoek naar de effecten van het illegalenbeleid op het leven van uitgeprocedeerde asielzoekers in Utrecht*. Utrecht: Stichting LOS.
- Leerkes, A., G. Engbersen en J. van der Leun, 2012. Crime among irregular immigrants and the influence of internal border control. *Crime, Law and Social Change*, 58(1): p. 15-38.
- Leerkes, A., M. van San, G. Engbersen, M. Cruyff en P.G.M. van der Heijden (2004). *Wijken voor illegalen: Over ruimtelijke spreiding, huisvesting en leefbaarheid*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Lestrade, S. en W. ten Kate (2009). De strafbaarstelling van 'overige uitbuiting' binnen mensenhandel. *NJCM-Bulletin*, 34(8): p. 852-870.
- Leun, J. van der en L. Vervoorn (2004). *Slavernijachtige uitbuiting in Nederland. Een inventariserende literatuurstudie in het kader van de uitbreiding van de strafbaarstelling van mensenhandel*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Leun, J. van der (2010). *Crimmigratie*. Apeldoorn: Maklu.
- Leun, J. van der en R. Kloosterman (1999). 'Loopbanen onder het legale plafond', in: J. Burgers en G. Engbersen (red.), *De Ongekende Stad I: Illegale vreemdelingen in Nederland*. Amsterdam: Boom: p. 118-160.
- Leun, J.P. van der en S. Botman (1999). 'Uitsluiting van illegale migranten na de Koppelingswet', in: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.), *Effecten van armoede. Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press: p. 157-172.
- Liempt, I. van & J. Doomernik (2006). Migrant's agency in the smuggling process. The perspectives of smuggled migrants in the Netherlands, *International Migration*, 44(4): p. 165-190.
- Liempt, I. van (2007). *Navigating borders. Inside perspectives on the process of human smuggling into the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Meeteren, M.J. van (2010). *Life without papers: Aspirations, incorporation, and transnational activities of irregular migrants in the low countries*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2010). *Mensenhandel – 10 jaar Nationaal Rapporteur Mensenhandel in Nederland – Achtste rapportage van de nationaal rapporteur*. Den Haag: BNRM.
- Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2012). *Mensenhandel. Kwantitatieve gegevens over (de vervolging en berechting van) verdachten en veroordeelden in mensenhandelzaken in de periode 2006-2010*. Den Haag: BNRM.
- Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kin-

- deren (2012). *Mensenhandel in en uit beeld. Cijfermatige rapportage (2007-2011)*. Den Haag: BNRM
- Oude Breuil, B.C. (2011). Alles stroomt...? Over 'cultuur' in de culturele criminologie. *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit*, 1(0): p. 18-33.
- Pieters, B. (2006). Dutch criminal and administrative law concerning trafficking in and smuggling of human beings. The blurred legal position of smuggled and trafficked persons: victims, instigators or illegals? In: E. Guild & P. Minderhoud (Eds.), *Immigration and criminal law in the European Union: the legal measures and social consequences of criminal law in member states on trafficking and smuggling in human beings*. Leiden: Nijhoff: p. 201-239.
- Regerakkoord VVD-CDA (2010). *Vrijheid en verantwoordelijkheid*. www.kabinetformatie2012.nl/eerdere-formaties/formatie-2010.
- Regerakkoord VVD-PvdA (2012). *Bruggen slaan*. www.kabinetformatie2012.nl/actueel/documenten/regerakkoord.html.
- Sahlins, M. (1972). *Stone Age Economics*. New York, Aldine de Gruyter.
- Scott, J. (1976). *The Moral Economy of the Peasant*, Harvard: Harvard University Press.
- Scott, J. (1985). *Weapons of the weak*. Harvard: Harvard University Press.
- Siu, P. (1952). The Sojourner. *American Journal of Sociology*, 58(1): p. 34-44.
- Siu, P. (1953). *The Chinese laundryman. A study of social isolation*. New York: New York University Press.
- Smith, D.J. (2007). *A culture of corruption: everyday deception and popular discontent in Nigeria*. New Jersey: Princeton University Press.
- Soudijn, M. (2006). *Chinese human smuggling in transit*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Staring, R. (2001). *Reizen onder regie: Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Staring, R.H.J.M. (2001b). Van illegalen tot medeburgers? Carrières in en uit een illegaal bestaan. *Sociologische Gids*, 48(4), p. 360-381.
- Staring, R.H.J.M. (2004). Facilitating the arrival of illegal immigrants in the Netherlands: Irregular chain migration versus smuggling chains. *Journal of International Migration and Integration*, 5(3), p. 273-294.
- Staring, R.H.J.M. (2006). Controlling immigration and organized crime in the Netherlands: Dutch developments and debates on human smuggling and trafficking, in: E. Guild & P. Minderhoud (Eds.), *Immigration and criminal law in the European Union: the legal measures and social consequences of criminal law in member states on trafficking and smuggling in human beings*. Leiden: Nijhoff: p. 241-269.

- Staring, R. (2012). Human trafficking in the Netherlands: trends and recent developments. *International Review of Law Computers & Technology*, 26(1), p. 59-72.
- Staring, R. en J. Aarts (2010). *Jong en illegaal in Nederland*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Staring, R.H.J.M., J. Alves d'Almeida, S.J. Dahou Noya & M.A. van Schijndel (2012). *Ondersteuning bij zelfstandige terugkeer. Over de betekenis van (transnationale) sociale netwerken voor de terugkeer van onrechtmatig in Nederland verblijvende migranten uit Brazilië, Colombia, Ghana en Nigeria naar hun land van herkomst*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Staring, R., G. Engbersen, H. Moerland, N. de Lange, D. Verburg, E. Vermeulen en A. Weltevrede (2005). *De sociale organisatie van mensensmokkel*. Amsterdam: Kerckebosch.
- Stoffelen, A. (2011). 'De slaaf van de Dappermarkt', *De Volkskrant*, 14 november 2011, p. 14-15.
- United States of America, Department of State (2011). *Trafficking in persons. Report June 2011*, US Department of State Publications.
- Wijk, J. van (2007). *Luanda – Holanda: Irreguliere (asiel)migratie van Angola naar Nederland* (proefschrift Amsterdam: Vrije Universiteit).
- Wijk, J. van. (2008). *Reaching out to the unknown: Native counseling and the decision making process of irregular migrants and rejected asylum seekers on voluntary return*. Den Haag: IOM.
- Zaitch, D. & R. Staring (2009). 'The flesh is weak and the spirit even weaker. Clients and trafficked women in the Netherlands', in: A. Di Nicola e.a. (Eds.), *Prostitution and human trafficking. Focus on clients*, New York: Springer, p. 67-121.
- Zaitch, D. (2002). *Trafficking cocaine: Colombian drug entrepreneurs in the Netherlands*. The Hague: Kluwer Law International.
- Zwaap, R. (2006). Het Afrikaanse dodenschip. Migratie naar Europa, *De Groene Amsterdammer*, 27-10-2006, www.groene.nl/2006/43/het-afrikaanse-dodenschip (geraadpleegd 7-12-2012).